

81'36-112:81'373.611

**ІСТОРІЯ ФЕМІНІТИВНОГО СЛОВОТВОРУ
ВІД ПЕРШИХ ГРАМАТИЧНИХ ПРАЦЬ
ДО СЛОВОТВІРНИХ СТУДІЙ І. І. КОВАЛИКА**

Марія Брус

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
кафедра української мови,
бул. Шевченка, 57, 76018 Івано-Франківськ, Україна,
тел.: (0342)596008*

Виконано діахронний аналіз фемінітивних досліджень – від найдавніших граматичних праць до сьогодні, з акцентуванням уваги на внесок І. Ковалика в опрацювання фемінітивного словотвору загалом і фемінітивів української мови як окремої дериваційної підсистеми зокрема. Відзначено дослідження з історичного фемінітотворення в загальних і спеціальних лінгвістичних студіях, що стали досягненнями сучасної української лінгвістичної науки.

Ключові слова: історичний словотвір, фемінітивний словотвір, фемінітивні суфікси, словотвірні типи фемінітивів.

Історія фемінітивів української мови – це постійне творення і збагачення власної фемінітивної підсистеми, від найдавніших писемних етапів до сучасних часів, тому історичний словотвір можна вважати найбільш важливою і навіть визначальною ділянкою комплексного вивчення фемінітивів у діахронії і синхронії. Дослідження історичного словотвору фемінітивів актуальне для з'ясування не тільки історії становлення лінгвальної категорії жіночності, а й для цілеспрямованого опрацювання й системного відображення історичного словотвору української мови загалом, що є одним із важливим завдань сучасного українського мовознавства.

Діахронний словотвірний аналіз фемінітивів української мови посідає окреме місце в деяких загальних історичних дослідженнях [див. 2; 15; 25; 26 й інші] та в спеціальних історичних розвідках [див. 4; 27; 32 й інші]. Однак самостійної праці про історичний словотвір фемінітивів української мови на сьогодні ще немає, що спонукає до зведення всіх відомих дотепер напрацювань з історії фемінітивів [див. 7; 8; 9 й інші] і до розкриття нез'ясованих ще лінгвістичних питань (способів деривації, словотворчих засобів, словотвірної семантики й інше). Особливе зацікавлення викликає питання, якою мірою дослідження зі словотвору фемінітивів були в найбільш давніх мовознавчих працях і які відтоді мали напрацювання й досягнення.

Наша мета – показати і проаналізувати напрацювання зі словотвору фемінітивів української мови від граматичних праць XVI–XIX ст. до мовознавчих досліджень XXI ст. і зокрема І. Ковалика – основоположника української дериватологічної науки й конкретно дослідника словотвору фемінітивів сучасної української мови. Для реалізації цієї мети враховано мовні й позамовні історичні чинники, опрацьовано необхідну давню і сучасну наукову базу й акцентовано на тому, що історія вивчення фемінітивів української мови сягає коренями наукових праць XVI ст. Відтоді збереглося багато загальних і спеціальних мовознавчих розвідок, які розкривають більшою чи меншою мірою словотвірні

особливості іменників зі значенням жіночності в українській мові. Однак з порівняння відомих сьогодні праць очевидним є неоднаковий ступінь опрацювання словотвору загальних жіночих номінацій упродовж тривалого історичного проміжку часу.

Показовими в систематизуванні й аналізуванні фемінітивів української мови стали перші друковані слов'янські граматики XVI – XVII ст. Праця „Аделфотне. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова” (Львів, 1591) відобразила змінювання фемінітивів на зразок *жена, жены; съжителница, съжителницѣ; юница, юницѣ* і навіть мотивування, зокрема здрібнелих іменників, наприклад: *служебничка, служебница, рабына* [1, с. 31, 54-55]. У книзі „Грамматика словенска. Съвершенна(г) искусства осми частей слова, и иных(х) ну(ж)дны(х)” Л. Зизанія (Вільно, 1596) показала фемінітиви серед загальних назв, імен жіночого роду і навила зразки відмінювання їх в однині, множині, двоїні як іменників четвертої і восьмої відмін, наприклад, у четвертій відміні: „*Єдинственнаго Чи(с)ла. и(м). Дѣва. ро(д). дѣвы. да(т). дѣвѣ. тво(р). дѣвою. ви(н). дѣв. в. дѣву. з. дѣво; Двойственнаго числа. и. в. дѣва. ро(д). дѣву. д. т. дѣвами. з. дѣва. Множественнаго числа. и(м). дѣвы. ро(д). дѣвѣ. д. дѣвамъ, и дѣвахъ. т. дѣвами. в. дѣвы. з. дѣвы*” [13, с. 20-31 зв.]. „Грамматика славенскаго правильного счнтагма” М. Смотрицького (Єв’є, 1619) виділила так само фемінітиви серед загальних найменувань жіночого роду на зразок *мати, доулиця, сноха, Самарянини* і з відмінюванням їх в однині, множині, двоїні як імена першої і третьої відмін, наприклад, у третій відміні: „*Им: таа матерѣ: или мати: Ро(д): тоа матерѣ: Да(т): той матери: Ви(н): тую матерѣ: Зва(т): ѿ матери: Тво(р): тою матерію: Ска(з): ѿ той матери: Двойственнаго числа: Им: Ви(н): и Зва(т): тѣ матерѣ: Ро(д): и Ска(з): тѣю матерію: Да(т): тѣма матерема: Тво(р): тѣма матерма: Множественнаго числа: Им(н): тѣа матери: Ро(д): тѣхъ матеріи: Да(т): тѣмъ матеремъ: Ви(н): тѣа матери: Зва(т): ѿ матери: Тво(р): тѣми матерми: Ска(з): ѿ тѣхъ матерехъ*” [14, с. 25-32]. Водночас подано і різні види похідних імен на зразок „*Отчествнаго вида има естъ / єже ѿ(т) отчества происходит: яко. Вилнанинъ / ѿ(т) Вилна: Лвованинъ / ѿ(т) Лвова: сице. Лвованыни / Вилианыни: и про(ч). Властелиннаго вида има естъ / єже ѿ(т) власти происходит: яко. царевичъ / царевна. ѿ(т) царя: Воеводицъ / воеводинна, ѿ(т) воеводи: старостанна / каштелъ(н)на. и про(ч).*” [7, с. 33]. У рукописній книзі „Грамматика слов’янська” І. Ужєвичча (за списками 1643 р., 1645 р.) представлено більшу кількість фемінітивів, ніж у попередніх граматиках. У списках граматики назви жінок подано як звертання до Богородиці на зразок *приснодѣво, мати, Бгородице, дѣво* [10, с. 4 б, 5 б] і як окремі мовні одиниці з різними суфіксами, наприклад: *воеводина, матка, влошка, панна, панєнь, матєкъ, братова, сынова, матерѣ, пророкїна, господына* [10, с. 11 а, 11 б, 12 а, 14 а, 16 б]. Арраський список граматики умістив і такі слова, як *воеводанка, старостина, рыманка, немкина, моравка, мовковка, дѣвка* [10, с. 40(1), 40(2), 41(2)].

Оскільки ж написання мовознавчих праць було призупинено в Україні у XVIII ст. під впливом різних історичних чинників, а в XIX ст. зміщено в Західну Україну, то подальшу історію фемінітивів української мови донесли в основному західноукраїнські граматики. Наприклад, „Грамматика Руского Азыка” Я. Головацького (Львів, 1849) в розділі про іменники навила приклади здрібніло-пестливих назв жінок *дѣвочка, сестрица, сестричєчка, сеструна, сеструнєчка*, розмістила найменування *сестра, нана, мати, мамонька, бабиско, бабице* серед імен жіночого роду, подала відмінкові форми деяких фемінітивів другої і четвертої відмін на зразок *княжна, княжєнь; сестра, сестрѣ и сестерѣ; теца, теци; панна, панны* [12, с. 43, 47, 48, 69, 70, 73]. З погляду словотвору вчений зазначив, що лише серед назв істот відбувається зміна кінцевих морфем, коли назви жіночої статі утворено від назв чоловічої статі за допомогою закінчень *а, ѣа, ка, овка, иха*,

ица, ница, ина, наприклад: *кумъ – кума, гость – гостя, исумень – исуменья, сусѣдъ – сусѣдка, швабр – швабка, жидъ – жидовка, स्वाжъ – स्वाжєница, коваль – ковалиха, кухарь – кухарка, ткачъ – ткачиха, ткаля, нѣмецъ – нѣмкиня* [12, с. 50-51]. Досить широку характеристику словотвору української мови взагалі та фемінітивів зокрема вмістила „Українська граматика” Є. Тимченка (Київ, 1907) [31, с. 37-95]. У ній представлено велику кількість суфіксальних іменників-назв жінок з виділенням стилістично маркованих словотворчих суфіксів *-к-а, -иц-я, -оньк-а, -ус-я, -ун-я, -ул-я*, стилістично нейтральних *-к-а, -анк-а, -иц-я, -иха, -еня, -иня, -аля* та вказівкою на приєднання цих морфем до відповідних твірних основ (переважно іменників чоловічого роду), наприклад: *дочка, сестриця, дружинонька, бабуся, матуся, бабуня, мамуня, бабуля, дівуля, білявка, чорнявка, неробка, лиходійка, дворянка, челядка, полковничка, прохачка, родичка, міщанка, порадиця, чарівниця, цариця, черниця, дячиха, шевчиха, туркєня, німкеня, грекиня, княгиня, господиця, прая, шваля* [31, с. 41, 42, 52, 53, 57; 44, 45, 47, 50, 54, 56]. Водночас наведено приклади фемінітивів із деякими префіксами і складні за структурою на зразок *посестра, супруга, богородиця, чорнобривка* [31, с. 92, 93, 94]. У книзі „Грамматика української (руської) мови” С. Смоль-Стоцького і Ф. Гартнера (Львів, 1928) виділено словотворення окремою частиною, де вказано на три способи творення нових слів від старих – суфіксальний, префіксальний, складання [11, с. 26-60, 33-34]. У розгляді суфіксальних фемінітивів відзначено про творення за допомогою певних твірних основ і словотворчих формантів різних за семантикою назв осіб, зокрема від дієслів за допомогою суфікса *-аля* – назв діячів *шваля, прая*, від прикметників і дієприкметників за допомогою *-иц-я* – назв осіб за якоюсь прикметою *учениця, грішниця, черниця*; від іменників за допомогою *-иця, -иня, -иха, -ова, -ева, -ка* – різних за значенням назв жінок *цариця, богиня, княгиня, німкиня, дячиха, ковалиха, братова, королева, болгарка*; від іменників за допомогою суфіксів *-ичка, -їнка, -ина, -уня, -уса* – здрібніло-пестливих назв *сестричка, матінка, дівчина, бабуня, мамуня, бабуся* [11, с. 35, 36, 37]. До префіксальних і складних слів віднесла фемінітиви *прабаба* і *Богородиця* [11, с. 44, 45]. У „Граматиці української мови” В. Сімовича дано характеристику процесу, шляхам і засобам творення нових слів у сучасній українській мові, наведено приклади фемінітивів на зразок *поповичівна, пасербиця, мамуня, мамунечка, подруженька, подружечка, дівчинка, дівчинонька, бабуся, бабуня, ледащиця, Богородиця* [29, с. 105-126, 110, 113, 115, 117, 121]. А в розділі, де мова йде про творення іменників, виділено окремі групи найменувань жінок за структурою і семантикою, зокрема іменники на *-иня, -иця, -ха, -уха, -аля, -ка* для позначення жінок за різними заняттями, наприклад: *господиця, грекиня, цариця, робітниця, власниця, пряха, цокотуха, ткаля, лікарка, слухачка, пастушка*; іменники на *-івна, -ївна* для вказівки на належність дочок батькам, наприклад: *попівна, бондарівна*; іменники на *-ка, -иха, -ина, -иця* для вказівки на належність жінок чоловікам, наприклад: *галичанка, українка, ковалиха, дячина, дружина* [29, с. 133-134].

Фемінітивне словотворення української мови відображено певною мірою і в загальних наукових і навчальних виданнях ХХ ст. У „Нормах української літературної мови” О. Синявського (Львів, 1941) при розгляді словотвору української мови до реєстру іменникових дериваційних засобів уведено велику кількість фемінітивних суфіксів (наростків), зокрема морфем *-аля, -уня, -уса, -аха, -яха, -иня, -иха, -иця, -івна, -ка, -анка, -уля, -уха*, наприклад, у словах: *шваля, прая, матуся, красуня, пряха, шваха, княгиня, бойкиня, ковалиха, молодиця, гордівиця, вдовиця, шевцівна, бондарівна, молодичка, акторка, пустунка, богатиця, вередійка, коханка, жаданка, дівуля, товстуля, реготуха, хитруха* [28, с. 116, 117, 121, 122, 123, 124, 125, 128]. Зафіксовано й деякі префіксальні фемінітиви, наприклад: *падчїрка, піддівоча „дівчина-підліток”* [28, с. 143, 144]. У „Курсі сучасної української літературної мови” за редакцією Л. Булаховського (Київ, 1951, Т. І)

здійснено класифікацію фемінітивних суфіксів за виділеними семантичними групами фемінітивів, у творенні яких вони задіяні, зокрема у деривації найменувань жінок за спеціальністю, професією чи родом діяльності беруть участь морфеми *-ка*, *-ниця* та ін., наприклад: *артистка*, *викладачка*, *вихователька*, *робітниця*, *фрезерувальниця*; назв жінок за певним станом – форманти *-ка*, *-ниця*, наприклад: *визволителька*, *господарка*, *представниця*, *заступниця*, *переможниця*; найменувань жінок за належністю до різних напрямків, угруповань – суфікс *-ка*, наприклад: *комуністка*, *атеїстка*, *партійка*; назв жінок за зовнішніми та внутрішніми ознаками і якостями – морфеми *-ниця*, *-уха*, *-ка*, *-иця*, *-уня*, наприклад: *дотепниця*, *мрійниця*, *розмовниця*, *бесідниця*, *зрадниця*, *цокотуха*, *реготуха*, *дивачка*, *одиначка*, *юначка*, *старичка*, *удовиця*, *красуня*; найменувань жінок за національними і територіальними ознаками – суфікс *-ка*, наприклад: *кичанка*, *полтавчанка*, *селянка*, *словачка*, *сибірячка*; назв жінок за різними зв'язками з оточенням – форманти *-ниця*, *-ка*, *-івна*, *-иха*, *-уха*, *-ина*, *-ова*, наприклад: *ровесниця*, *співбесідниця*, *напарниця*, *родичка*, *землячка*, *царівна*, *титарівна*, *сторожиха*, *купчиха*, *свекруха*, *дядина*, *братова* [25, с. 350-354]. У праці „Сучасна українська літературна мова. Морфологія” за ред. І. Білодіда (Київ, 1969) упорядковувала найменування жінок за семантикою суфіксів як найбільш продуктивних засобів творення фемінітивів, зокрема виділила суфікс *-к-* для творення різних за значенням фемінітивів, морфеми *-ниця*, *-иця* – відповідно до назв осіб на *-ник*, *-чик*; суфікси *-их-*, *-и-* – для творення назв жінок за професією, становищем та за професією і становищем чоловіків; суфікси *-ичк-*, *-оньк-*, *-еньк-*, *-ус-*, *-ун-*, *-ух-* – для вираження позитивної і негативної оцінки, наприклад: *шахтарка*, *відвідувачка*, *українка*, *лісовичка*, *степовичка*, *юристка*, *крутішка*, *редакторка*, *співачка*, *громадянка*; *робітниця*, *ударниця*, *в'язальниця*, *льотчиця*; *ткачиха*, *купчиха*, *ковалиха*; *директорша*, *генеральша*; *сестричка*, *дівчинонька*, *бабуся*, *мамуня*, *шептуха* [30, с. 42, 44, 45]. Подала й приклади префіксального словотворення наприклад: *прабаба*, *падчерка* [30, с. 35].

Особливу цінність у вивченні фемінітивів склали історичні праці з українського мовознавства ХХ ст. Зокрема, у монографії „Нарис словотворчої системи української мови XIV–XV ст.” Л. Гумецької (Київ, 1958) представлено непохідні й похідні фемінітиви, мотивовані показано за структурою, способами творення і подано в більшості як суфіксальні деривати з формантами *-ка*, *-иця*, *-ыни*, *-на*, *-а* та поодинокі складні, субстантивати і лексико-семантичні утворення, наприклад: непохідні – *дочка*, *жона*, *матер*, *пани*, *сестра*, похідні – *дочка*, *дівка*, *матка*, *московька*, *сестрениця*, *королиця*, *княгиня*, *княжна*, *г(с)жа*, *руська*, *королева*, *богоматер*, *на другу матку бжсь*, *търъдъ матки бжсь* [15, с. 77, 88, 111, 113, 114]. У книзі „Історична морфологія української мови” С. Бевзенка (Ужгород, 1960) в межах суфіксального способу виділено значну кількість різних за структурою іменників зі значенням особи жіночої статі, із аналізом їх продуктивності впродовж історії розвитку української мови, зокрема фемінітивів із суфіксами *-ка*, *-иця*, *-ыни*, *-ыня*, *-иха*, *-уха*, *-ля*, *-ина*, *-ова*, *-івна*, *-очка*, *-иночка*, *-ичка*, *-онька*, *-уся*, *-уня*, *-уля*, наприклад: *друкарка*, *українка*, *рабыни*, *отроковиця*, *богатыня*, *столяриха*, *щебетуха*, *свекруха*, *ткаля*, *праля*, *дядина*, *братова*, *ковалівна*, *царівна*, *ненька*, *жіночка*, *дівчиночка*, *сестричка*, *мамонька*, *бабуся*, *мамуня*, *товстуля*, *дівуха* [15, с. 120, 121, 134, 135]. Окремо зафіксовано префіксальні і складні фемінітиви, наприклад: *прабаба*, *падчерица*, *богоотроковица*, *богородица* [15, с. 136, 137]. У праці „Нариси з історичної морфології української мови” С. Самійленка (Київ, 1964, Ч. І.) засвідчено також продуктивне творення фемінітивів суфіксальним способом і непродуктивне префіксальним, префіксально-суфіксальним, основоскладанням. Фемінітивні словотворчі форманти уведено тут у загальну класифікацію іменникових дериваційних засобів за часом виникнення, продуктивністю в українській та інших

слов'янських мовах. З виділених найменувань жінок власне українськими означено утворення із суфіксами -в, -ьни, -м, -инк-а, -иц-я, -их-а, -ах-а, -ис-а, -ес-а, -ш-а, -ух-а, -ал-я, -льниц-я, -к-а, -ен-я, -ин-я, -оньк-а, -ус-я, наприклад: *дѣва, кнѣзѣни, вѣдьма, дѣвчинка, королиця, неволница, старостиха, ткачиха, пряжа, шваха, актриса, поетеса, секретарша, моргуха, щебетуха, пряля, ткаля, полільниця, фрезерувальниця, вихователька, учителька, грекия, німкеня, матонька, бабуса*; а також поодинокі префіксальні, префіксально-суфіксальні, складні, субстантивовані слова, наприклад: *прабаба, покритка, невіста, баба, вдова, братова, синова, руска, знайома, гетьманова* [26, с. 20, 22, 24, 28, 29, 32, 33, 34, 36, 41, 43, 46, 52]. Наприкінці 70-х років XX ст. з'явилася й окрема самостійна праця про фемінітиви української мови – дисертаційне дослідження І. Фекети „Жіночі особові назви в українській мові (творення і вживання)” (Ужгород, 1968), де в першому розділі ґрунтовно проаналізовано способи творення іменників-назв жінок – продуктивний морфологічний (суфіксальний) і малопродуктивні морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний та описовий способи деривації [див. 32].

Як окрема дериваційна підсистема словотвір фемінітивів української мови знайшов утілення тільки в працях І. Ковалика. Завдяки обґрунтуванню системності словотвору, визначення структури і теоретичної бази дериватології як лінгвістичної науки найменування жінок увійшли до *словотвірного класу іменників*, а в межах цього класу – до *словотвірної категорії осіб*, серед іменників цієї категорії утворили окремий *словотвірний розряд* слів з іншим *словотвірними типами* і *словотвірними моделями* [див. 19, с. 13, 14, 25].

У межах однієї словотвірної категорії осіб учений уважав доцільнішим окремо розглядати назви чоловічого роду і назви жіночого роду, тобто найменування жінок віддільно від назв чоловіків, пояснюючи це багатьма причинами [24, с. 3]. На підставі багатьох фактів професор довів, що найменування жінок щодо назв чоловіків є окремими лексемами, а не їх формами [24, с. 10]. У результаті цього фемінітиви згодом набули статусу самостійного словотвірного розряду слів із характерними йому словотвірними поняттями і словотвірними засобами.

Зі статусом окремого словотвірного розряду, „до складу якого входить уся сукупність семантично однорідних словотвірних типів, тобто ряд словотвірних типів, споріднених лексико-семантичною єдністю” [21, с. 10], фемінітиви знайшли відображення в багатьох працях І. Ковалика. Звичайно, вчений виділив й охарактеризував до десятка основних способів творення слів [20, с. 19-30], але конкретно фемінітиви проаналізовано тільки з погляду морфологічної деривації, зокрема утворені суфіксальним способом, тобто словотвірний розряд фемінітивів у його працях охопив тільки суфіксальні деривати. А визначальним у дослідженні словотвірного розряду фемінітивів стало виділення й аналізування словотвірних типів суфіксальних іменників-назв жінок з урахуванням лексико-семантичної єдності, єдності лексико-граматичного характеру словотворчої основи, як вихідної бази словотворчого процесу та єдності афіксальних частин [21, с. 8].

Словотвірний розряд фемінітивів, як засвідчують праці І. Ковалика, охоплює велику кількість словотвірних типів, основою визначення яких стали фемінітивні суфікси, що, на думку вченого, є не лише показниками „жіночої статі, але можуть мати ще й відповідне словотворчо-розрядне (агентивне, професійне чи інше) значення” [24, с. 33], наприклад: „Словотворчий тип з суфіксом -н-а”, „Словотворчий тип з суфіксом -(л)иц-я [24, с. 17, 18], „Словотворчий тип з суфіксом -анк-а (-янк-а)”, „Словотворчий тип з суфіксом -их-а” [24, с. 82, 83]. Характеристику словотвірних типів фемінітивів складало визначення твірної бази, структури мотивувальних слів, сполучуваності твірних основ зі словотвірними засобами і семантики мотивованих іменників-назв жінок. У межах

словотвірних типів фемінітивів знайшли місце й окремі словотвірні моделі, або словотвірні підтипи, наприклад, „Словотвірчі типи з суфіксом -к-а” охопили „Словотвірчий тип з суфіксом -к-а, співвідносний із словотвірним типом на -ец(ь)”, „Словотвірчий тип з суфіксом -к-а із словотвірною основою на -тель”, „Словотвірчі типи з суфіксом -к-а від основ на -ар, -ак (-як), -ач, -овик”, „Словотвірчі типи з суфіксом -к-а від основ на -ор, -тор, -атор, -ер, -іонер, -ир, -ик, -іст, -ент, -ант (-янт); -ат, -от; -ит (-іт)” [24, с. 11-14].

Дериватолог вивчав український іменниковий словотвір у контексті слов'янського, через це словотвірні типи фемінітивів розглядав переважно на рівні усіх слов'янських мов [див. 22, 23, 24]. Словотвірні типи із суфіксами -к-а, -анк-а, -янк-а, -чанк-а, -инк-а, -енк-а, -овк-а, -івк-а, -ох-а, -ех-а, -н-а, -ин-я, -ин-і, -кин-я, -лиц-я, -ниц-я, -ис-а, -ес-а трактував як спільнослов'янські, словотвірні типи на -івн-а (-овн-а, -евн-а), -ов-а (-ев-а) – як північнослов'янські, словотвірні типи із суфіксами -ал-я, -ил-я, -іл-я, -ад-я – як південно-східнослов'янські, словотвірні типи на -их-а, -чиц-я, -ициц-я, -овициц-я, -льициц-я, -иш-а – як східнослов'янські. З огляду на це визначав функціональність словотвірних типів у межах однієї мови чи групи мов та продуктивність їх в різних мовах. Наприклад, учений вважав, що східнослов'янський словотвірний тип на -их-а властивий агентивним, атрибутивним і менше іншим за значенням фемінітивам; словотвірні типи із суфіксом -ах-а є поодинокими в українській, російській, польській та болгарській мовах [24, с. 25, 30], словотвірний тип із суфіксом -ниц-а від основ на -тель охоплює назви жінок за професією, родом діяльності і властивий лише російській мові та рідко іншим мовам, натомість словотвірний тип із суфіксом -к-а від основ на -тель, до якого належать агентивні назви жіночого роду, характерний майже всім слов'янським мовам, зокрема українській, білоруській, болгарській, менше – польській, кашубській, чеській, словацькій і ще менше – нижньолужицькій [17, с. 18, 19]. На підставі аналізу мовно-географічного поширення окремих словотвірних типів він зазначив, що „основною вихідною величиною для порівняльного дослідження словотвору слов'янських мов повинен стати словотвірний тип як узагальнене словотворче поняття” [24, с. 34].

Описом словотвірних типів фемінітивів у працях І. І. Ковалика стало визначення твірної бази й характеру сполучуваності мотивувальних основ із відповідними словотвірними формантами. Словотвірну базу для найменувань жінок, на думку професора, склали в основному іменники зі значенням особи чоловічої статі, рідше інші субстантиви чи взагалі частини мови. Це дало вченому можливість узагальнити, що здебільшого „суфіксальні назви живих істот жіночої статі утворені від паралельних назв живих істот чоловічої статі, протилежний словотвірний процес дуже рідкий, наприклад, укр. *вдова* > *вдов-ець*, але пор. ще *вдов-иця* (неодериват)... Поряд із рідкими утвореннями назв жіночих істот без співвідносних паралельних назв чоловічих типу укр. *породілля* та паралельних різновідмінних назв типу укр. *сусіда* – *сусід*, *кума* – *кум*... маємо переважно співвідносні суфіксальні назви” [24, с. 33]. Твірні основи при сполученні з фемінітивними суфіксами залишалися незмінними або зазнавали морфологічних процесів (усічення суфіксів, чергування кінцевих приголосних, чергування голосних, зміни наголосу тощо), наприклад: *вершитель* – *вершителька*, *незнайомець* – *незнайомка*, *співак* – *співачка* [див. 21, с. 76, 77, 81, 83].

Морфологічну деривацію фемінітивів, а конкретно – суфіксальний спосіб їх творення у працях І. Ковалика представила велика кількість дериваційних суфіксів, що стали показниками словотвірних типів, важливими елементами словотвірного процесу і творцями семантики похідних іменників-назв жінок. До загальної кількості аналізованих фемінітивних суфіксів увійшло найбільше спільнослов'янських формантів, менше суфіксів, властивих окремим групам мов чи окремим мовам [див. 15]. За структурою вони

поділяються на одноморфемні (*-к-а*, *-ов-а* тощо) і поліморфемні (*-арк-а*, *-овк-а* тощо). Поліморфемні характеризовано як поєднання маскулінних суфіксів із фемінітивними на зразок *-ан + -к-а > -анк-а*, *-чан + -к-а > -чанк-а*, що формуються в результаті перерозкладу при творенні назв жінок від назв чоловіків і за відсутності відповідних маскулінних номінацій можуть безпосередньо приєднуватися до інших основ, наприклад, дієслівних [17, с. 24]. Роль таких поліморфемних суфіксів зводиться уже не тільки до вираження жіночості, а й певного словотвірно-розрядного значення, наприклад, роду діяльності жінки, і збігається з функціонуванням одноморфемних словотворчих формантів [17, с. 24].

Суфіксальні морфеми відзначаються різною продуктивністю під час творення іменників зі значенням жіночості загалом та лексико-семантичних груп фемінітивів зокрема. Деякі з них є високопродуктивними (наприклад, *к-а*, *-ниц-я*), більшість належить до малопродуктивних формантів (наприклад, *-івн-а*, *-их-а*) або непродуктивних (*-н-а*, *-ал-я*). У процесі деривації різних за значенням фемінітивів простежується спеціалізація суфіксальних морфем, наприклад, форманти *-ниц-я*, *-иц-я*, *-к-а*, *-анк-а*, *-ух-а*, *-их-а*, *-ах-а*, *-ин-я*, *-и-а* беруть участь у творенні назв жінок за професією, посадою, різною діяльністю, суфікс *-к-а* – назв жінок за різними поглядами, уподобаннями, морфеми *-ниц-я*, *-к-а* – назв жінок за соціальним станом [21, с. 74, 78, 82, 83, 84, 85, 110, 111, 118, 120]. Поте суттєвої відмінності між фемінітивними суфіксами немає – вони всі певною мірою задіяні в деривації різних за значенням іменників-назв жінок [див. 21, с. 69-94, 110-112, 118-121]. Унаслідок такого ґрунтового визначення й аналізування потужної словотвірної бази і специфічних фемінітивних суфіксів учений визначив велику кількість словотвірних типів і словотвірних моделей іменників зі значенням жіночості, що в цілості представили окрему дериваційну підсистему фемінітивів української мови.

У дериватологічних студіях І. Ковалика відображено фемінітивний словотвір тільки сучасної української мови, порівняно з іншими сучасними слов'янськими мовами. Однак теоретична й методологічна база українського словотвору, створена вченим [див. 18], лягла в основу подальших як синхронних та діахронних досліджень із фемінітивного словотворення. На сучасному етапі проводяться системні цілеспрямовані дослідження з історичного словотворення для написання відповідної колективної монографії [див. 16], що має доповнити серію академічного видання „Історія української мови” (К., 1978, 1979, 1983). У такій монографічній роботі знайде відображення певною мірою і словотворення фемінітивів, як засвідчують окремі наукові видання з історичного словотвору [див. 3]. Активно тривають дослідження і зокрема в галузі фемінітивного словотвору [див. 5; 6; 9 та ін.]. Проте системне вивчення історії фемінітивів української мови потребує вирішення багатьох лінгвістичних проблем (лексико-семантичне опрацювання фемінітивів, структурно-словотвірний аналіз, лексикографічне упорядкування та інше). У ґрунтовному й вичерпному розритті загальних і спеціальних аспектів можна отримати комплексне наукове дослідження про історію фемінітивів української мови від найдавніших до сучасних часів.

Аналіз історії вивчення фемінітивного словотвору засвідчив чималі досягнення в розглянутій галузі дериватології. З перших граматичних студій XVI – XVII ст. відомо мало про словотвір фемінітивів, їх словотвірні особливості, у граматичних працях XIX – XX ст. подано більш широку характеристику словотвірних ознак і процесу творення іменників зі значенням жіночості. Системне вивчення словотвору фемінітивів треба вести від часів нормування сучасної української мови й виокремлення словотвору як окремого розділу в загальних наукових і навчальних виданнях або спеціальних лінгвістичних дослідженнях. Унесок І. Ковалика у вивчення фемінітивного словотвору – це аналіз фемінітивів як окремого словотвірного розряду слів із властивими йому словотвірними типами й

моделями, словотворчими формантами, характеризування фемінітивів української мови в порівнянні з іншими слов'янськими мовами. Теоретичні й практичні напрацювання вченого з фемінітивного словотвору лягли в основу подальших синхронних і діахронних досліджень із українського фемінітотворення.

1. Аделфотне. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова. – Львів, 1591 / [підгот. видання О. Горбача]. – Мюнхен, 1988.
2. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни і словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.
3. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук ; [відп. ред. І. Р. Вихованець]. – Київ – Запоріжжя : Запорізький державний університет, 2002. – 206 с.
4. Брус М. П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI – XVII століть : словотвір, семантика : Дисертація на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01 „Українська мова” / Брус Марія Петрівна ; Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 206 с. + 60 с.
5. Брус М. П. Історія фемінітивів-субстантиватів української мови / Брус М. П. // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Серія „Філологія. Мовознавство”. – Миколаїв : Видавництво Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2010. – Т. 119. – Вип. 106. – С. 4–9.
6. Брус М. П. Словотвірна термінологічна база фемінітивної підсистеми української мови / Марія Брус // Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць / [наук. ред. А. П. Загнітко]. – Донецьк : Донецький національний університет, 2011. – Вип. 23. – С. 17–21.
7. Брус М. Становлення лінгвальної категорії жіночості / Марія Брус // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – Вип. XI–XII. – С. 39–48.
8. Брус М. П. Фемінітиви в українській мові XI – XV ст. / Брус М. П. // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2006. – № 2. – С. 28–34.
9. Брус М. Фемінітиви-грецизми в історії української мови / Марія Брус // Українська мова. – 2014. – № 2 (50). – С. 35–45.
10. Грамматика слов'янська І. Ужевича / [підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький]. – К. : Наук. думка, 1970.
11. Грамматика української (руської) мови. Уложили С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер. Четверте вид. – Львів, 1928. – 209 с.
12. Грамматика Руского языка составленна Яковомъ Головацкимъ. – Львов, 1849. – 224 с.
13. Грамматика словенска. Съвершенна(г) искусство осми частей слова, и ины(х) ну(ж)дны(х). Новосъста(в)лен(н)а Л. З. – Вільна, 1596 / Лаврентій Зизаній ; [підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука]. – К. : Наук. думка, 1980.
14. Грамматіки славенскиа правилное свнтагма. Потщаніємъ Многогрѣшнаго Мніха Мелетїа Смотрискогѡ. – Єв'є, 1619 / Мелетій Смотрицький ; [підгот. факсим. вид. та дослідж. пам'ятки В. В. Німчука]. – К. : Наук. думка, 1979.
15. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. / Л. Л. Гумецька ; [відп. ред. І. М. Керницький]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
16. Історія української мови. Словотвір. Частина 1. Іменник (проспект) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя – Київ : ЗНУ, 2013. – 82 с.

17. Ковалик І. І. Віддієслівні іменники з суфіксами -тель (-tel), (-тель)-ка (-tel-ka), (-тель)-ниця (-tel-nic-a) у слов'янських мовах / І. І. Ковалик // Питання українського мовознавства. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1960. – Кн. 4. – С. 5-20.
18. Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Вибрані праці / Іван Ковалик; упорядник та автор передмови Василь Грещук. – Івано-Франківськ – Львів : Місто НВ, 2007. – 404 с.
19. Ковалик І. І. Вчення про словотвір / І. Ковалик. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1958. – Вип. 1. – 78 с.
20. Ковалик І. І. Вчення про словотвір / І. Ковалик. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1961. – Вип. 2. – 83 с.
21. Ковалик І. І. Питання слов'янського іменникового словотвору / І. Ковалик. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1958. – 155с.
22. Ковалик І. І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах / І. Ковалик. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1964. – 94с.
23. Ковалик І. І. Словотворчий розряд назв живих істот жіночої статі в сучасній нижньолужицькій мові / І. І. Ковалик // Славістичний збірник. Окремий відбиток. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1963. – С. 23-29.
24. Ковалик І. І. Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами / І. І. Ковалик // Питання українського мовознавства. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1962. – Кн. 5. – С. 3-34.
25. Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л. А. Булаховського]. – К. : „Радянська школа”, 1951. – Т. I: 1. Вступ. 2. Лексика. 3. Фонетика. 4. Морфологія. 5. Наголос. – 520 с.
26. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови : Посібник / С. П. Самійленко. – К. : „Радянська школа”, 1964. – Ч. I. – 236 с.
27. Семенюк С. П. Формування словотвірної системи іменників із модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 „Українська мова” / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.
28. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Львів : Українське видавництво, 1941. – 363 с.
29. Сімович В. Граматика української мови. 2-ге доп. вид. – Ляйпціг, 1921 / [фотопередрук з післясловом Олекси Горбача]. – Мюнхен, 1986. – 584 с. + 14 с.
30. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [за заг. ред. акад. І. К. Білодіда ; відп. ред. В. М. Русанівський] ; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – К. : „Наукова думка”, 1969. – 584 с.
31. Тимченко Є. Українська граматика / Є. Тимченко. – К., 1907. – 179 с.
32. Фекета І. І. Жіночі особові назви в українській мові (творення і вживання) : Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.02 / Ужгородський національний університет. – Ужгород, 1968. – 369 с.

Стаття надійшла до редколегії 30. 04. 2017
доопрацьована 30. 06. 2017
прийнята до друку 25. 08. 2017

**HISTORY OF FEMINITIVE WORD-FORMATION
FROM THE FIRST GRAMMATICAL WORKS TO WORD-BUILDING STUDIES BY J. J. KOVALYK**

Maria Brus

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Ukrainian language Department,
st. Shevchenko, 57, 76018 Ivano-Frankivsk, Ukraine,
tel.: (034)2596008*

The history of study of feminine word-formation has considerable achievements and over the time can be considered with the appearance and the writing of the first scientific papers on Ukrainian linguistics. In Slavonic grammars of XVI-XVII centuries it was mainly written about declination and grammatical features of feminine noun meaning, derived from the allocation of single words. The grammars of M. Smotrytsky and I. Uzhevych were containing the feminine indications.

In Western grammars of XIX and XX centuries the word-formation of feminines became quite an extensive disclosure: analysis of derivative feminines, different stylistic features for morphological signs by means of creation, word-building base etc. System word-formation feminine study should be carried out on all levels of the valuation of Ukrainian language as common scientific and educational publications (A. Sinyavsky, L. Bulakhovsky, I. Bilodid and others) and in different detailed historical researches (L. Humetsky S. Bevzenka, S. Samiylenko and others), word-formation have begun to allocate a separate section or separate subject of study.

Feminine word-formation of modern Ukrainian language in full and pervasive expressing was first recorded in the works of J. Kovalyk. Using a systematic approach to word-formation, appropriate theoretical and methodological basis of derivatology, the scientist subjected feminines thorough streamlining and analysis, as a separate word-formative category of words in word creative category of persons of a multitude structural word types and structural word models with different word-formation formants and, in particular, in comparison with other Slavonic languages. In characteristic of feminine word-formation of Ukrainian language the determining classification unit was the word creative word-building type.

For setting of all possible types of structural word feminine the scientist took into account the derivational base (mostly nouns with the meaning of masculinity) derivation means (Suffixes morpheme) with word-building feminine value. Because of this, his works are marked and characterized by countless feminine suffixes as key indicators of structural word types. Pay attention to the efficiency of word-building formants.

Achievements of J. Kovalyk in feminine word-formation are reflected in many subsequent studies of diachronic and synchronic word-formation from the general (V. Nimchuk, P. Belousenko, V. Greschuk etc.) and in particular feminine word-formation (I. Fekety, S. Semeniuk, M. Brus etc.). The perspective is the preparation of a comprehensive study on the history of feminines of Ukrainian language.

Key words: historical word-formation, feminine word-formation, feminine suffixes, word building types of feminines.